

Feltételes jelentéstartalmú mondat szerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben

Varga Mónika

1. Bevezetés¹

Jelen dolgozat célja feltárni a feltételességet kifejező alárendelő tagmondatok különféle szerkezeti megoldásait 16–18. századi levelek és tanúvallomások alapján, elsősorban a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban: TMK) adataira támaszkodva, variacionista megközelítést alkalmazva (ennek lehetőségeit és korlátait l. 2. pont). A feltételes jelentéstartalmú tagmondatok változossága diskurzusbeli funkcióik szerint és kifejezőeszközeik szerint egyaránt megfigyelhető, vizsgálható (Berrár 1957; Rác 1995; Haader 2000 – részletesen l. 3. pont). A kötőszó nélküli és kötőszavas – *ha, holott, amennyiben* – változatok mellett a középmagyar korszakra jellemzőnek mondható a *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek ilyen használata is:²

(1) *ha Isten haza uiszen bennünket magunk fõuol meg beßilhettiük*
(Tel. 1593)

(2) *holnap Isten uelünk ljujn* [’lévén’] *mys utannok megjünk* (Tel. 1593)

Ez utóbbit a korábbi szakirodalom (pl. A magyar nyelv történeti nyelvtana) kevésbé tárgyalta (l. mégis Berrár 1957, Berrár 1977, vö. 3.2.). A dolgozat három kérdéskört jár körül: mi jellemzi a feltételes jelentéstartalmú tagmondatokat a különféle funkciók és kifejezőeszközök tekintetében, milyen az így meghatározható variánsok egymáshoz való viszonya szövegtípusok és – ahol lehetséges – szerzők, levélírók tekintetében. További szempont, hogy igazodnak-e ezek a tagmondatok az alárendelő mondatok valamelyik változási irányához

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 137–162.

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló 116217 számú OTKA-projektum anyagainak felhasználva készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a kéziratához fűzött megjegyzéseiket.

² Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás a kötet TMK-ban alkalmazott rövidítése és az év alapján történik. Az elemzéshez lényeges elemeket a szövegrészekben félkövér kiemelés jelzi.

(Haader 2008a; 2017, l. 6. pont). A szinkrón leíró szakirodalom szerint a feltételes jelentéstartalmú alárendelő tagmondatok elsősorban *ha* és *hogya* kötőszóval fordulnak elő – külön fajtának tekinthető a kötőszóval nem jelölt (esetleg külön mondatokban megjelenő) megoldás (Haader 2000: 524–525). Történeti szövegeket nézve ugyanakkor a kapcsolóelemek állománya gazdagabb, több hasonló jelentésű kötőszó kaphat (alkalmilag) feltételes értelmet: *mikor*, *holott*, *amennyiben*.

A középmagyarban szerkezeti alternatíváról is beszélhetünk, ha tekintetbe vesszük a komplex jelentésű határozói igeneves szerkezeteket. Ezekkel együtt egy-egy a feltételességhez kapcsolódó diskurzusfunkció kifejezésére akár négy-ötféle variáns is a beszélők/írók rendelkezésére állt, méghozzá viszonylag szabad váltakozással (legalábbis a 19. század elejéig-közepéig). Felmerül ugyanakkor az a kérdés is, hogy az igeneves változat teljesen kiszorult-e a mai használatból, vagy kapcsolatba hozható a szinkrón leíró terminológiában szervetlennek nevezett igenevekkel (módosítószókkal, bevezető szókkal: *tekintve*, *összehasonlítva* stb., vö. Lengyel 2000: 244–245).

A feltételes jelentéstartalmat a mondattani mellett pragmatikai változónak célszerű tekinteni, egyrészt a kialakulásából adódóan (az idő-viszonyításra ráakódó jelentésbeli többlet, amely később előtérbe is kerülhetett), másrészt mivel a funkciói részben a beszélői vélekedés alapján csoportosíthatók, harmadrészt pedig a kifejezőeszközök miatt, hiszen mind a kötőszó nélküli változat, mind pedig a határozói igeneves szerkezetek esetében a szöveg-összefüggés alapján azonosítható ez a jelentéstartalom. Ez utóbbi problémáról a változatok kapcsán még lesz szó.

2. Nyelvtörténet és variáció

A történeti nyelvészet és a variacionista megközelítés viszonya kettősnek tekinthető: a variáció és változás vizsgálati kerete általában egyfajta előzményként, kiindulásként tekint a történeti nyelvészetre. Mindkét terület folyamatosan szembesül a variációval (vö. Tagliamonte 2016: 75–76), valamint alapvetően adatközpontúak: „számos, a nyelvi struktúrával kapcsolatos elméleti problémát nem lehet megoldani a beszélőközösségre vonatkozó adatok nélkül” (Labov 1965: 91).³ Másrészt viszont variációs megközelítéssel általában a szinkroniában éppen zajló, folyamatban levő változásokat szokták elemezni (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 183–184), s ennek megfelelően a jelenben megfigyelhető mechanizmusokkal és mintázatokkal próbálják magyarázni a történeti jelenségeket (Labov 1965: 93); emellett a viszonylag újabb nyelvhasználat áll a vizsgálatok központjában (Schneider 2002: 69).⁴ További

³ „It is now clear that many theoretical problems of linguistic structure cannot be resolved without data from the speech community” (Labov 1965: 91).

⁴ „While variationist work can be and has been carried out as applied to early periods such as Old or Middle English, in practice the requirement of a dense documentation of vernacular speakers

különbségnek tekintik, hogy míg a történeti nyelvészet (a hozzáférhető források korlátai miatt) irodalmi és formális stílusokkal is „kénytelen” foglalkozni, addig a variacionista megközelítés elsősorban a vernakuláris nyelvhasználatot igyekszik dokumentálni (Schneider 2002: 69–70). A középmagyar korszakra irányuló vizsgálatok számára rendelkezésre álló szövegek – magánlevelek, tanúvallomások – ugyanakkor lényegesen közelebb állnak a hétköznapi, beszélt nyelvhasználatához, mint az ómagyar korból fennmaradt források (Pusztai 1999, Haader 2001, 2004), így a variáció vizsgálatára különösen alkalmasak.

A variációs megközelítés alapja, hogy a grammatikai változás fokozatosan, változatok versengésében realizálódik: rendezett heterogenitás és belső variabilitás jellemzi a nyelvi rendszert (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 183–184). Ez a ma is korszerű megközelítés és vizsgálati célkitűzés a hazai nyelvtörténetben régóta ismeretes: „a fő szerkezettypusok és osztályok egymással való viszonyításának a leírása [...] s e szerkezettypusok arányaiban való eltolódások történetének a felvázolása” (Károly 1964: 172); „a szerkezeti vagy nyelvtani szinonimák végeredményben funkcionális variánsok [...] E szinonim szerkezetek egymás konkurrenciái(!) a beszéd vagy írás mindennapi folyamatában, de maga a nyelvtörténet is sok tekintetben nem más, mint e konkurrenciák(!) harca” (Károly 1980: 45). A dinamikus szinkrónia fogalma szintén közismertnek tekinthető: a grammatikai szinonimák egymás mellé rakódott diakrón változási sorok rögzítődései (Benkő 1988: 391–92; l. még: 394–395).

A variacionista szociolingvisztika szerint a változó két vagy több alternatív módját foglalja magába az ugyanazt mondásnak (Weinreich – Labov – Herzog 1968: 159, 178–180). Az „ugyanaz” a morfológiai, szintaktikai és pragmatikai vizsgálatokban elsősorban funkcionális megfelelésként, hasonló diskurzusbeli működésként értelmezhető (a definíció újraértelmezéséről részletesebben l. Tagliamonte 2010 73–78).

Különböznek a felfogások abban kérdésben, hogy a variáns megoldások szerkezeti kapcsolatban állnak-e egymással. A generatív megközelítés szerint a variánsok meghatározásának alapja a strukturális rokonság (ha egyazon mögöttes változás megvalósulásai, akkor a változás a különböző szerkezeti kontextusokban azonos ütemben zajlik; Kroch 1989, 1994;⁵ vagy paraméterértékek választása szerint, Henry 2002; Cornips – Gregersen 2016). A szociolingvisztikai felfogás szerint viszont azok a szerkezetek is variánsnak tekinthetők, amelyek nem mutatnak szerkezeti rokonságot, hanem a közös

and styles has resulted in research activities being focused upon relatively recent periods (say, texts characteristic of nineteenth-century speech of some kind) [...]” (Schneider 2002: 69).

⁵ „[T]he set of contexts that change together is not defined by the sharing of a surface property [...] but rather by a shared syntactic structure” (Kroch 1989: 200). „Speakers learn either one or the other form in a course of basic language acquisition but not both” – „[C]ompeting variants in syntactic change is similar to the evolution of morphological doublets. In both cases, the coexistence of the variant forms is diachronically unstable” (Kroch 1994). Chris Reintges flexibilitási hipotézise szerint viszont a variáció és a változás lehet spontán és rendszeren belüli, ilyenkor a beszélő rendszerében egyszerre van jelen a változatosság (2009: 46–48).

diskurzusbeli funkció kapcsolja őket össze (pl. *will* és *going to*, Tagliamonte 2010: 74–75). A variációt szerkezeti beágyazottság (variációs kontextus) jellemzi, valamint az, hogy megfelelést mutat nyelvi és/vagy társadalmi mintázatokkal, csoportokkal.

A jelen tanulmány célkitűzéseiben és módszereiben egyaránt különbözik a variacionista megközelítés fő irányaitól, egyrészt mivel írott anyagon, a történeti szövegeket a középpontba állítva vizsgálódik, s ennek megfelelően az adatok előzetes részletes dokumentálása – azaz a variációs lehetőségek megmutatása – is cél. Emellett nem egy előre meghatározott mögöttes változásnak és korlátainak, szabályainak működése a kérdés, vagy hogy a változatosságot tekintve érvényesíthető-e valamilyen valószínűségeen alapuló szabály (mekkora valószínűséggel fordulhat elő egy-egy variáns: *probabilistic rule*). A szerkezeti és stiláris vagy szociolingvisztikai variáció meghatározása és vizsgálata írott anyagon együtt jár bizonyos korlátokkal, azonban ilyenkor is megvizsgálható az, hogy egyáltalán mi mivel variálódik, és köthető-e az egyes variánsok használata személyekhez, csoportokhoz (Schneider 2002: 89).⁶ Mivel a történeti vizsgálatokat befolyásolja a források hozzáférhetősége – akár nagyobb mennyiségű feldolgozott anyag esetén is –, ilyenkor elfogadható a leírásnak egy elemibb szintje is, példányalapú megközelítéssel (Schneider 2002: 88–89). A gyakoriságot tehát hozzávetőlegesen, egy-egy forráscsoporton belül, illetve az egyes forrásokat összevetve egymáshoz képest értelmezzük. Az ugyanakkor releváns kérdés, hogy a kifejezőeszközök és diskurzusfunkciók szerint minden csoportban egyformán megfigyelhető-e a variáció. A variációs kontextus (elsősorban a változatok szerkezeti beágyazottsága) meghatározása tehát a korlátok ellenére is célja a vizsgálatnak, összevető elemzést alkalmazva.

3. A feltételes jelentéstartalomról

3.1. Diskurzusbeli funkciók

A sajátos jelentéstartalmak jellemzően a határozói viszonyokat kifejtő mellékmondatokra épülnek rá, ezek közül feltételesség eredendően az időhatározással függ össze (Klemm 1942: 593–594; Berrár 1957: 140; Haader 1995: 595; Haader 2000: 521).⁷ A jelentésváltozásnak két fő kiindulását állapította meg a szakirodalom. Az első esetben az együtt járó cselekvések kifejezésekor a hangsúly a cselekvésidőről a cselekvések egymástól függése felé tolódott el, így

⁶ „[i]f it is not possible to ask and analyse how often a variant occurs, frequently it still makes sense to ask if it occurs at all, which variants are found, and, possibly, who its users are” (Schneider 2002: 89).

⁷ Formális leíró megközelítésben ezek a független alárendelés körébe tartoznak, melyek határozói szerepet játszanak a főmondatban, másrészt a mondategészt módosítják: „Közelebből megengedő, feltételes, okhatározói, időhatározói, hasonlító határozói stb. szerepüket találunk közöttük”. „Már a mondat kiinduló szerkezetében is a főmondat elé kötött módosítóként vesszük fel őket. A főmondathoz való szerkezeti viszonyuk némiképp a mellérendelésre emlékeztet [...]” (É. Kiss 1998: 128–130).

a mellékmondat egyre inkább a főmondat feltételeként értelmeződött. A másik irány az egyszeri, a jövőben bekövetkező cselekvések mentén alakulhatott ki (az ómagyar korszak adatai alapján l. Rácz 1995: 703–704; Haader 1995: 595). A változást jól mutatja, hogy a feltételes mellékmondat tipikus kötőszava az időhatározói eredetű *ha* kötőszó. A tipológiai munkák szerint igen jellemző több nyelvben is az a folyamat, melynek során a térbeli és időbeli viszonyokat kifejező elemek speciális kontextusban úgynevezett logikai grammatikai viszonyok jelölőivé grammatikálizálódhatnak. A feltételes kapcsolóelem egyik forrása az időhatározói kötőszó, ráadásul annak két fajtája is; a folyamatot, tartósságot kifejező, és az, amely egyaránt jelenthet folyamatot és pontszerűséget (Heine – Kuteva 2002: 293; Hopper – Traugott 2003: 186).

A feltételes mellékmondatokat többféle csoportra szokás osztani, részben az igemód és igeidő alapján, részben pedig az ennek megfeleltetett funkció – beszélői vélekedés – alapján. A szakirodalom egy ideig három fő fajtát különböztetett meg (Klemm 1942; Berrár 1957), melyekben a formai különbségek is jellegzetesek: A reális feltételt a kijelentő mód és a jelen idő jellemzi, azt kifejezve, hogy a beszélő nem nyilvánít véleményt a feltétel és következménye bekövetkezését illetően (a példák a középmagyar korszakból származnak, l. TMK):

- (3) *meg nem gyógyulsz; de ha én kötözlek meg gyógyulsz* (Bosz. 1. 1724)

A potenciális feltétel főként feltételes mód jelen idővel fejeződik ki – eszerint a beszélő lehetségesnek tartja, hogy a feltétel bekövetkezik:

- (4) *nem busetanam kegyelmedet ha tudnam, hogj alkatmatossaga ninczen kegyelmednek* (Zr. 1647)

Az irreális feltétel formailag a leginkább jelölt, főként a feltételes mód és múlt idő együttesével kifejezve azt, hogy a beszélő szerint a feltétel bekövetkezése lehetetlen:

- (5) *ha Kegyelmed most itthon let volna, Édes Szívem, az mit edig elkerült, most megeset volna rajta* (Bark. 1698)

Rácz Endre a kései ómagyar kor anyagán hat csoportját különíti el a nem mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatoknak – ebből a három a fentebb idézett reális, potenciális és irreális feltétel (Rácz 1995: 704–706). A további három csoportot kifejezetten pragmatikai természetűnek nevezhetjük, mert formailag kevésbé markánsan választhatók el az első és a második típustól. Rácz Endre besorolásában megtalálható a 'ha egyszer' jelentésű használat, amely nyomatékösítő szerepű, mivel a beszélő tudja, hogy a feltétel már bekövetkezett:

- (6) *beszelhettem volna, de ha alkalmatosságom mastan nem uolt, azt uellem maszorra halasztotta az szerenche* (Zr. [datálatlan levél])

Elkülönül továbbá az úgynevezett modális feltétel, ami inkább beszélői vélekedést jelöl, valamint a sorsra, Istenre – esetleg földi hatalmasságra – bízva a feltétel teljesülését; ez korán levélbeli formulává vált (ilyen a már látott (1) példa is):

- (7) *az előbeni meg irt szandekomban uagyok, ha Isten üdőt s egeseget ad*
(Zr. [datálatlan levél])

Különösen problematikus azt a típust elkülöníteni, amelynek jelentését Rác Endre így magyarázza: „a beszélő tudja, hogy a közlés idején a feltétel nem áll fenn, de lehetségesnek tartja, hogy bekövetkezik” (Rác 1995: 707). Ennek ugyanis formailag egyaránt jelölője lehet a kijelentő mód jelen és jövő idő, valamint a feltételes mód és jelen idő, így tehát a reális és a potenciális feltételtől leginkább a jövőre mutatóban válik el:

- (8) *Az szüretet is bajosan viszi ember végbe miattok, ha így lesz*
(Bark. 1698)

A diskurzusbeli funkciók és a további kifejezőeszközök (további kötőszók, kötőszó nélküli, valamint igeneves szerkezetek) kapcsolatának bemutatása előtt a középmagyarrá megfigyelhetővé vált szerkezeti változatról lesz szó.

3.2. A határozói igeneves szerkezetek feltételes jelentéstartalmáról

Történeti mondattanában Berrár Jolán az időhatározós szerkezetek további változását tárgyalva a feltételes határozó kategóriájában (az *esetén* névű mellett) a következőt állapítja meg: „A régi nyelvben az időhatározói szerepű igenévnek lehet feltételes értelme is” (1957: 106). Ennek illusztrálására a Telegdy levelezésből idéz egy szövegrészletet 1593-ból (l. a jelen dolgozat (1) példáját). Az idézett példához több magyarázatot nem fűz, ugyanakkor egy későbbi tanulmányában szűkíti fenti állítása érvényességét: „A létige határozói igenevének feltételes határozói szerepe valóban kimutatható a nyelvtörténetből is” (Berrár 1977: 178).

A 19. századi nyelvtanokból is kiderül, hogy korábban jellemző volt az igeneves szerkezet feltételes használatban. Riedl Szende 1863-as „Magyar Nyelvtan” című munkájában megjegyzi, hogy „inkább egész mondatok képviselésére” szolgál az igeneves szerkezet, s többféle jelentést tud egyszerre kifejezni. Egy olyan mondat, mint „*Fegyvere súlyos nem lévén, minden fordulatot könnyen tesz*”: *miután, minthogy, mert, míg* és *ha* kötőszós tagmondatokkal oldható fel. Szvorényi József 1866-os „Magyar nyelvtan”-ában éppen azt tanácsolja, hogy ha az igeneves szerkezet többféleképpen értelmez-

hető, „világosabb meghatározásra van szükség”, akkor mellékmondatot használjanak helyette, pl. *Kedvezvén az idő, nem késem*: ’míg kedvez’ (idő); – ’minthogy kedvez’ (ok) – ’ha kedvez’ (feltételes). A jelenség feltárása tehát nemcsak a feltételes jelentéstartalom, hanem a határozói igenevek története szempontjából is tanulságos lehet.

D. Mátai Mária szerint a középmagyar korszakban a határozói igenév használata annyiban változik az ómagyarhoz képest, hogy a korábban általános *-ván/-vén* képzős alakokhoz képest egyre gyakoribbá váltak a *-va/-ve* képzősek. Megállapítja emellett azt is, hogy a két alak között bizonyos funkcionális különbség alakul ki: a *-ván/-vén* képzősek idő- vagy okhatározói, míg a *-va/-ve* képzősek mód- és állapothatározói szerepűek lettek (D. Mátai 2003: 634; 2011: 304). A TMK morfológiailag elemzett adatbázisában keresve a *-va/-ve* képzős igenevek gyakoribbá válása nem mutatható ki egyértelműen (jelenleg 837 találat, míg a *-ván/-vén* képzősek 7552 találatban fordulnak elő – ráadásul egy szövegrészben pedig több adat is szerepelhet). Horváth László szinkrón metszetei szerint a 19. század elején – nála a harmadik szinkrón metszetben, 1825–1850 között – fordul meg az arány a *-va/-ve* képző javára (Horváth 1991: 45). Funkcióit tekintve pedig azt mondhatjuk, hogy a 16–18. században a *-ván/-vén* képzős igenevek számos – a mainál jóval kiterjedtebb – használatban előfordulnak, többek között feltételes jelentéstartalmakat is ki tudnak fejezni.

A határozói igenév alapvetően ugyanazokkal a bővítményekkel bírhat, mint az ige, s így ugyanolyan funkciókat képes kifejezni, a mellékmondatos megoldások azonban – általában – redundánsabbak, „szellősebbek” (Haader 2004: 466–467). Más nem-finit⁸ szerkezetektől eltérően a határozói igenévnek gyakran saját alanya is van, így struktúrája lényegében lehetővé teszi az igés tagmondatokkal való variációt, szinonímiát (l. a bibliafordítások kapcsán Gugán 2002: 25; boszorkányperek és misszilisek alapján l. Varga 2015). A pragmatikai igényt pedig jelzi, hogy a nemcsak fordításokban, hanem eredeti magyar szövegekben is megjelennek, nemcsak a hivatali regiszterben (l. Klemm 1942: 393; Velcsovne 1957: 107–108; Velcsovne 1981: 309–311; Varga 2014: 43–46).

A *-ván/-vén* képzős igenevek gyakran időhatározói funkcióban használatosak, amelyre az alárendelő mondatokhoz hasonlóan rakódhat feltételes jelentéstartalom, azonban mégsem az igenévi toldalékba kódolt szerkezeti

⁸ A határozói igeneves szerkezetek (beleértve a gerundiumokat és ún. *absolute* szerkezeteket) a tipológiai paraméterek szerint a nem-finit kategóriába tartoznak (Lehmann 1988: 182–184; 218–219; Givón 1990: 837–840; König – van der Auwera 1990: 337). A finitség a tagmondat jellemzője a tagmondatok egymásba integráltságának, beágyazottságának fokozatai szerint, skálárisan értelmezhető az alábbi kritériumok alapján: referenciális koherencia (a főmondatallal azonos alany); időbeli koherencia (folyamatos/egyidejű – befejezett/előidejű); igei kategóriák: idő, aspektus, mód, egyeztetés, alanyesetű alany, tárgyesetű tárgy (Givón 1990: 838). Az angol participiális adverbiumok eszerint a skála finitebb végpontjához közel helyezkednek el (szemben a *lexical nominal*, *-ing infinitive* és *for-to infinitive* konstrukciókkal; Givón 1990: 839, l. még 840–844). A magyar határozói igeneves szerkezetek az ó- és középmagyarban szintén a skála finitebb végpontjához közelítenek, l. 6. pont).

jelentésről beszélhetünk. Az igenév számos egyéb lehetséges használatához hasonlóan ez a jelentés is elsősorban a szövegösszefüggésből, pragmatikai jellemzőkből következtethető ki. További elv, szempont a funkció azonosításában, ha megfeleltethető, párhuzamba állítható hasonló felépítésű és jelentésű igés tagmondatokkal.⁹ A határozói igeneves szerkezetek által kifejezett feltétel tehát gyakran komplex, idő- vagy okhatározói funkció mellett jelenik meg. Az alárendeléshez hasonlóan egyszeri jövőbeli történésre/állapotra utal – ’ha/amikor előtte vagy’ – ahogy a következő részlet is mutatja a kódex-irodalomból, mely a szerzetesi élet szabályaira, reguláira vonatkozik:

- (9) *Senky ne legen neked el annyera nyayas. **kynek elevtte leueen** el ne felegyed zemermeffegedeth* (HorvK 265, 1522)

Ugyanakkor a határozói igeneves szerkezettel is ki lehet fejezni időviszonyítástól független feltételeességet. A boszorkányperes tanúkihallgatások előre megfogalmazott kérdések szerint zajlottak, melynek során a boszorkány előéletét próbálták felderíteni, ennek jellegzetes megfogalmazási módja a következő:

- (10a) ***Ismiri e** a Tanu mastanságh Tapsonban Nemes Somogy Vrgyében raboskodo Toth Eörsébetet, ki ez előtt ednyihány esztendőkkal Hahoton ezen N. Szala Vrgyében lévő helységben lakot, **ha ismiri** tudgya é, a vagy hallotta é, hogy minémő bu bájos boszorkánságokat követet légyen ell* (Bosz. 2. 1748)

Ez a reális feltételt kifejező kérdésforma előfordul olyan igeneves szerkesztéssel is, amely szintén nem értelmezhető időbeli összefüggésként; ok-okozati viszony fogalmazódik meg a háttérben – maga az igenév azonban nem értelmezhető okhatározóként:

- (10b) ***Ismerie** a Tanu? mastanságh Raboskodo Juhász Évát, s **ismérvén** tudgyae? lattae, vagy hallottae? hogy már hány Esztendőktül fogva vagyon Bubajos Boszorkány hire* (Bosz. 2. 1750)

A következő, szintén a tanúvallomásokból származó szövegrészlet alapján pedig mai szemmel nézve is kifejezetten jól kikövetkeztethető, nyomon követhető a pragmatikai jelentés kialakulása:

⁹ A határozói igeneves szerkezetek tipikusan kötőszó nélkül kapcsolódnak a főmondatukhoz, ami azt is jelenti, hogy a köztük lévő logikai viszony értelmezése bizonytalan és nem specifikus is lehet. A két tagmondat egymáshoz való szemantikai viszonyát ugyanis a két tagmondat szemantikai viszonyai mellett pragmatikai elvek, szempontok határozzák meg (számos európai nyelvben, vö. König – van der Auwera 1990: 337, 343).

- (11) *három gradusigh megh Csigaztotik, ezt ki állván elly bocsáttotik, ha pedig megh vallya feje vétetik* (Bosz. 2. 1743)

A fenti szövegrészletben szintén nem egyszerűen az időbeli egymásra következés fejeződik ki – azaz ’miután kiállja’ –, noha az igenév megjelenése alapvetően erre is utalhatna. A bizonyítási eljárás bevett gyakorlata szerint azért csigázzák meg a vádlottat, hogy vallja be boszorkányságát. A korabeli kínzások ismeretében közel sem csupán „idő kérdése” volt, hogy ezeket a vádlott túléli, ráadásul semmit nem vall be (hiszen ez az elsődleges feltétele a szabadulásának). Így a szövegösszefüggésből arra kell következtetnie a mai befogadónak is, hogy az igeneves szerkezet feltételes jelentéstartalmú – ’ha kiállja ezt’ –, mely értelmezést egyébként támogatja az is, hogy *ha* kötőszós tagmondat van párhuzamba állítva („*ha megvallja*”), s ráadásul a két feltételes tagmondatot a *pedig* kötőszó is összekapcsolja mellérendelő viszonyban. A korszak nyelvhasználatában tehát a határozói igenév alkalmas volt a feltételes jelentéstartalom kifejezésére, további pragmatikai alternatívát kínálva a *ha* és *holott* kötőszós alárendelő tagmondatok, valamint a kötőszóval nem jelölt változatok mellett.

A tagmondatsorrendet tekintve a *ha* kötőszós mellékmondatokhoz hasonlóan viselkedik az igeneves tagmondat is: állhat a főmondat előtt és ritkábban utána is, valamint mellérendelő kötőszó (tipikusan *és*, *de*) után beékelődve egy további tagmondatba. Emellett – szintén a fővariánsnak megfelelően – a feltételes tagmondatok halmozódhatnak, vagyis a *ha*, a *holott*, a kötőszóval nem jelölt és igeneves tagmondatok közvetlen közelében, illetőleg egymásba ékelődve lehetnek további feltételes mellékmondatok. A továbbiakban a nyelvi anyag részletes bemutatása után a variáció szerkezeti és diskurzusbeli funkciók szerinti beágyazottságáról lesz szó.

4. A vizsgált nyelvi anyag

A variacionista megközelítésre jellemző ún. felelősségre vonhatósági elv (*accountability principle*) szerint azokat a kontextusokat is fel kell tárni a vizsgált nyelvi anyagban, ahol az adott változó előfordulhatna, de ténylegesen mégsem jelenik meg (Tagliamonte 2010: 73–75). A pragmatikai jelenségeknél, mint a feltételes jelentéstartalom, azonban ez nem evidens és nem megjósolható.¹⁰ Az azonban lehetséges, hogy olyan szövegtípusokban vizsgálódjunk, amelyekre az adott variáció (intuitíve vagy gyakorisági mutatók alapján) jellem-

¹⁰ Ez nem példátlan a szakirodalomban: a fonológiai és morfológiai változókkal ellentétben a diskurzus jellemzői esetében ritkán ragadható meg olyan kontextus, amelyben egyik vagy másik variánsnak kötelező előjőnnie (Macaulay 2002: 284–285). L. még: „it is not feasible to contrast the presence of a discourse form to its absence as is done in phonological studies. The linguistic context where the form will appear cannot be anticipated even though it is possible to characterise some linguistic contexts that favor its usage” (Dubois – Sankoff 2001: 283).

ző lehet: „[e]gy-egy szövegfajta a lehetőségek közül specifikus módon gyakorlattá tehet valamilyen jelenséget” (Haader 2004: 465).

Szükséges tehát a lehetséges variánsok mennyiségbeli (token alapú) feltárása, különös tekintettel a ritkábbnak tűnő, szerkezeti alternatívákra, mint az igeneves szerkezet. Ez utóbbi jelenség terjedésére jelenleg nem lehet következtetni, mivel – talán éppen a ritkasága miatt – „A magyar nyelv történeti nyelvtana” fejezeteiben a szerzők nem jelzik külön ezt használatot sem a mondatrészkifejtő, sem a nem mondatrészkifejtő feltételes jelentéstartalom tárgyalásakor – sem pedig a határozói igeneves tagmondatok kapcsán (A. Jászó 1992; Haader 1995, Rácz 1995). Hasonlóképpen nem veszi fel ezt a típust besorolásába a kódexirodalom határozói igeneveit átfogóan és részletesen elemző Károly Sándor (Károly 1956). A generatív történeti nyelvtan vonatkozó fejezetében szintén nem tárgyalják ez a funkciót (a *-ván/-vén* képzős igenév mondatbeli funkciói eszerint: idő-, ok-, mód- és állapothatározó, főként Károly Sándorra hivatkozva, Dékány 2014: 230).

A közép- és újmagyar kort illetően szintén kevés támpontunk lehet: Berrár Jolán a már látott egyetlen adatot idézi az általa feltételes határozónak nevezett kategóriában. Horváth László határozói igeneves vizsgálatában ugyan idéz általános alanyú, az ő terminológiájában „modális természetű elem”-eket középmagyar (1570–1615, 1670–1715) és reformkori (1825–1850) metszeteiből – viszont a mindössze hét adatból öt a 19. századból származik, ráadásul ezeket a szerző a szervetlen igeneveknek felelteti meg (Horváth 1991: 40–41).

A feltételes jelentéstartalmú alárendelő mondatokra is igaz, hogy pragmatikai jellegénél fogva nem törvényszerű, hogy minden szövegtípusban megfigyelhető, illetve számottevően adatolható legyen. A levelekben és a világi prózában (például szakácskönyvekben) ugyanakkor kedvelt megoldásnak számít (noha ez az előnyben részesítés pragmatikai kérdés, nincs következménye a változásra nézve; Haader 2004: 466; 2008b: 254). A jelenleg vizsgált anyag a TMK-ból származik, kiegészítve manuális gyűjtéssel – további, a korpuszba (egyelőre) nem került levelezésekből. Mivel morfológiailag elemzett adatbázisról van szó, a kötőszókra – *ha*, *holott* és *amennyiben* – keresés zökkenőmentes, ugyanakkor e kötőszók aktuális használatait is ellenőrizni kell.¹¹ A kötőszóval nem jelölt feltételesség csak manuálisan gyűjthető, mivel csak a szövegösszefüggésből azonosítható a jelentése (az adatszám itt igen csekély). A határozói igenevek esetében lehetséges volt ugyan a toldalék szerinti gyűjtés, a sokféle használat miatt azonban ezeket a találatokat is manuálisan kell szűrni. A jelenségre való tekintettel nem a hagyományos leíró megközelítés szerint valamilyen

¹¹ A *ha* esetében a 'vajon' és a megengedő jelentéstartalmúakat kellett kiszűrni, a *holott* esetében szintén a megengedő, valamint az 'aholott' jelentést. Az *amennyiben* a feltételesség mellett mód-fokhatározói 'amennyire' jelentésű is lehet: „megszolgálom Kteknek, én nem érdemleném Ktektel az *amennyiben* Ktek én rejám gondot visel, mind ezben s mind egyébben” (Nád. 1542); „24. Január. datalt írásombanis emlékezetet töttem, alkalmaztatván a *amennyiben* lehetett az írást, az Ur geniussa szerint” (Peregr1. 1714).

határozói kategóriába soroltam őket, hanem feltételes jelentéstartalom meglétét azonosítottam elsősorban a szövegösszefüggés alapján, illetőleg a mellékmondatos megoldásokkal megfeleltetve az egyes szerkezeteket. Ezen adatsor folyamatosan bővül, eddig 404-re tehető.

A gyűjtés elsősorban a levelekre koncentrált, mivel pragmatikai tulajdonságaik szerint erre a szövegtípusra jellemző a feltételesség. Ezek egy része többszerzős, családi levelezés – időnként a birtokügyekkel kapcsolatos írásokban nemcsak a családtagok levelei olvashatók, míg mások egyszerűsek. Emellett szerepel a korpuszban többszerzős, de nem családi levelezés is (peregrinuslevelek). Ezekből összesen 376 adat származik.¹² A tanúvallomások anyagának feldolgozásakor figyelembe kellett venni, hogy bár ebben a szövegtípusban sem példátlan a jelenség, a levelekhez képest lényegesen kevesebbszer fordul elő – a kötőszós előfordulások aránya sem számottevően magas. Az igeneves szerkezetek feltárása ebben az anyagban folyamatosan zajlik (jelenleg 1000 találatos mintából 27 adat feltételes jelentéstartalmú).

A korpuszban mostanra teljesen feldolgozott levelezésekből gyűjtött adatokat táblázat mutatja be, összevetve, hogy az adott forrás *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezeteiből mennyi tekinthető feltételes jelentéstartalmú előfordulásnak (a számadatok értelmezése tehát: összes/feltételes). További szempont, hogy ugyanezen forrásokban mennyi *ha* kötőszós mellékmondat található (beleértve a feltételességre épülő megengedő jelentésűeket is):

	Telegdy (16. sz.)	Nádasdy (16. sz.)	Lobkowitz (17. sz.)	Zrínyi (17. sz.)	Károlyi (18. sz.)	Peregrinus (18. sz.)
igeneves	42/14	35/10	73/19	158/45	989/176	689/67
<i>ha</i> kötőszós	315	397	161	140	1130	522

1. táblázat: Az igeneves és *ha* kötőszós variáció a TMK levélanyagában.

A variációt tekintve az igeneves változat láthatóan jóval ritkábbnak számít, mint a *ha* kötőszós fő variáns – noha még így is több esetben jelentősen gyakoribb, mint a terjedőben levő *amennyiben*, vagy a jellemzően megengedő jelentéstartalommal használatos *holott*. Az előfordulási arányok forrásonként igen különbözőek; míg a Telegdy és a Nádasdy levelezésekben szinte szórványosnak mondható az igeneves variáns, addig a Zrínyi, a Károlyi vagy a peregrinusok levelezésében viszonylag jellemző (az előbbi esetben körülbelül minden negyedik, míg a másik két esetben minden hetedik főváltozatra „jut” igeneves megoldás). Az adatszám 18. századi megemelkedése láthatóan az egyéni használatról árulkodik a levelek esetében, nem pedig a variáns terjedésének

¹² Többszerzős: Telegdy, Nádasdy, Lobkowitz-Poppel és Zrínyi; egyszerűs: Károlyi Sándor levelei, Barkóczy Krisztina levelei. A 376 adatba beleértve a Svetkovics Katalin írásaiból, illetőleg a jobbágylevelekből eddig adatolt egy-egy, valamint a Barkóczy Krisztinától származó, főként manuálisan gyűjtött 44 előfordulást.

felgyorsulásáról, hiszen összességében is jelentősen több *-ván/-vén* képzős igenév adatolható ezekben a forrásokban.

A TMK alapján részletesebben vizsgált hét levelezést további négy forrással egészítettem ki: Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához (1624–1639); Kemény János és Lónyai Anna 63 levele (1656–1662); valamint a 18. század közepéről Csáky Kata levelezése, valamint Szentpéteri Katalin levelezése. Az utóbbi két forrás többszerzős, a családi élet mellett szintén a birtokokkal vagy egyéb hivatalosabb ügyekkel kapcsolatos írások is szerepelnek bennük. A négy forrásból gyűjtött feltételes jelentéstartalmú igeneves előfordulások száma jelenleg mintegy 120-ra tehető. Az arányok azonban ezúttal is az egyéni használatról árulkodnak leginkább: mintegy 72 adat származik Esterházy Miklós leveleiből. A jövőre utaló, 'ha egyszer' típusú és reális feltétel mellett igen nagy részesedésű (52) a szólásszerű, sorsra, Istenre bízott feltétel (*Isten megtartván, Isten velem lévén, Isten azt adván*). Ez nála mellékmondatos formában jóval ritkábban fordul elő, ugyanakkor a kétféle megoldás akár váltakozhatott egy levélben belül is:

- (12) *Holnap azon vagyok hogy, ha tovább nem is, de meg ide vissza jöjjenek, és – **Isten velem lévén** – kedden ebédre haza verekedem [...] De **ha Isten megtart** bennünket és **békével adja** hoznod a várandó vendéget, valami bizonyos üdőre ugyan lakóul jöjjünk ide* (Esterházy 1625)

A használat egyéni jellegét jól mutatja, hogy a Kemény Jánostól és Lónyai Annától származó, valamivel későbbi írásokban a modális használat kizárólag mellékmondatos formában jellemző (náluk a jóval kevesebb igeneves változat inkább a jövőre utal, vagy nyomatékosít). Csáky Kata és Szentpéteri Katalin levelezésében is hasonló tendencia érvényesül, a modális feltétel a legtöbb levélírónál mellékmondatos, mégis van példa váltakozó használatra, illetőleg alternatív megoldásra:

- (13) ***Ha az Úristen egy kis szép esőt ad**, az felszántott lábat borsóval és az Almásról hozott árpával bévettettem [...] De aztat is, még eső nem lesz, bé nem vethetem, **Isten esőt adván**, az cserélt rozssal bévettettem*
(Bodoni György levele Csáky Katának 1773)
- (14) *Minden szándékom az volt, hogy felmehessek minapi parancsolata szerint is az Asszonyinak [...] Arra nézve kénytelenítettem itthon maradni azon temetés végezt, **Isten onnan felhozván**, ha Losoncon nem találánám is az urakat, remélem Ludányban udvarolhatok és az uraknak iránta való parancsolatát tehetségem szerint effektuálom*
(Fáy István levele Szentpéteri Katalinnak 1765)

További szempont, hogy a modális, szólásszerű feltételen kívül vannak-e teljesen egymásnak megfelelő, párhuzamba állítható szerkezetek, illetőleg hogy ezeket a változatokat szerzőkhöz, megnyilatkozókhoz lehessen kapcsolni.

5. Formai és funkcionális variánsok: elemzés

A variáció kontextusának meghatározásához megfeleltető, összevető elemzés szükséges, bemutatva a váltakozásra alkalmas megoldásokat kifejezőeszközök és (a fentebb tárgyalt) diskurzusbeli funkciók szerint. Az előfordulási arányok megmutatása végett elsődlegesen a TMK-ból származó adatokat mutatom be.

A kifejezőeszközöket tekintve – ahogy arról szó volt – a *ha* alkalmilag váltakozhat a *holott*, és a korszakban terjedőben levő *amennyiben* kötőszókkal. Az alkalmi jelleget mutatja a korpuszbeli előfordulásuk is, a *holott* feltételes használatban jelenleg 24 adattal szerepel, az *amennyiben* pedig 11 találattal. A *holott*-tal vagy *amennyiben*-nel bevezetett tagmondatok a fővariáns *ha* kötőszós szerkezetekkel összevetve formai változatoknak tekinthetők. Az elnevezés nem a kötőszók formai hasonlóságára utal, hanem arra, hogy a funkcionális variánsokhoz, szinonimákhoz képest: „olyan mondat szerkezetek, amelyek – alaki eltérésük ellenére – nem mutatnak jelentéskülönbséget; tehát tetszőlegesen felcserélhető (illetve nyelvtörténeti jelenségek esetében: az adatok tanúsága alapján ilyennek feltételezhető) elemek” (Dömötör 2003: 449, l. még: 450–451).

A kötőszók felcserélhetőségére egy-egy példa a TMK-ból:

- (15a) *panaszolkodott akkori Tisztartónak az pedig megh fenegette a Rab aszont, hogy **ereszen megh holott nem** vasra vereti* (Bosz. 2. 1747)
- (15b) *meg üzente Jobbagy Örsiknek a fatens, hogy **eresze meg** az Ura Lábát, mert **ha nem**, Biróhoz megyen és meg fogadtattya* (Bosz. 1. 1721)
- (16a) *Nem tartottam még oly bolondnak magamat, hogy magamnak kárt szerezsek, sőt az másokét is, **a mennyiben tehetem**, távoztatom*
(Kár. 1712)
- (16b) *Én is Bécsbe megyek, az ide fel való adósságokrul végzek s **ha lehet**, complanálom* (Kár. 1712)

Noha a grammatikai jelentésüket tekintve nem különböznek a *ha* kötőszós tagmondatoktól, mind a *holott*, mind az *amennyiben* jóval ritkább előfordulású a vizsgált anyagban, s a diskurzusbeli funkciókat tekintve mutatnak különbséget. A *holott* és az *amennyiben* tipikusan reális vagy potenciális feltételt fejez ki, (egyelőre) nincs adat az irreális, a nyomatékossító 'ha egyszer', vagy a modális használatukra. A korlátozott előfordulásuk azzal is összefügghet, hogy *ha* kötőszó használata annyira széleskörű már a kései ómagyar kor során is, hogy „igény sincs új kötőszóra” (Haader 1995: 595). Az adatok csekély száma egyelőre nem teszi lehetővé, hogy meghatározott stílushoz köthessük a *holott* és

az *amennyiben* használatát, ahogy az sem egyértelmű, hogy az utóbbi már a 16–18. század során választékosnak vagy hivatalosnak számított-e.

A szinkrón rendszerben „a független alárendelésnek az a feltétele, hogy az alárendelő mondat kötőszava sajátos jelentéstartalmánál fogva képes legyen jelölni az alárendelt mondatnak a főmondatban betöltött jelentéstani szerepét” (É. Kiss 1998: 130). – Ezzel szemben a történeti adatok tanúsága szerint korábban a rendszer gazdagabb volt, méghozzá nemcsak a kapcsolóelemek változatosságát tekintve. A kötőszóval nem jelölt feltételes jelentéstartalmú tagmondatok, bár szórendi és tagmondatsorrendi szempontból megfelelnek a *ha* kötőszós fővariánsnak, mégis inkább funkcionálisan szinonimnak tekinthetők. A megformálásban ugyanis eltérnek azáltal, hogy elsősorban a szövegösszefüggés segítségével azonosítható a jelentésük, s időnként közvetlenebbül érzékelhető az idő- vagy okviszony (a ’ha egyszer’ típusú nyomatékosítás esetében), amire a feltétel épül.¹³ Az alárendelés általában csak egy jelentést, viszonyítást fejez ki, azt azonban – a kötőszó és/vagy az utalószó miatt – világosan, explicit módon, míg a határozói igeneves szerkezetek egyszerre tudnak időt, okot, eszközt, célt stb. kifejezni, ebben pedig hasonlítanak a mellérendelő mondat szerkesztésre (Gugán 2002: 35–39). A kötőszóval nem jelölt feltételes tagmondatok ebben a tekintetben az igeneves szerkesztéssel állíthatók párhuzamba. Noha a kötőszóval nem jelölt feltétel esetében igen kevés adatról beszélhetünk, ezek a diskurzusbeli funkciók szinte mindegyikét lefedik (noha potenciális feltételre egyelőre nincs adat), nemcsak a formailag, igeidőt és igemódot tekintve különböző – reális (17); irreális (18) –, hanem az elsődlegesen a beszélői attitűdöt kifejező használatokban (19–21) is előfordul:

- (17) *Awag penig the k: walamjbwl Nehessege wagjon Ream, Azerth Agja meg ertenē the k: mjnth wagjon* (Svetk. 1569)
- (18) *Nem is engedné az Úristen azt, hogy sokáig vígadhatnék, mert ez világnak minden dicsőségébe részesültem volna is, kettévágta volna az örömemet* (Bark. 1710)
- (19) *Már fél lába koporsóba ő Kegyelmének, ki vélné, hogy hazudna minden ok és haszon nélkül* (Bark. 1708)
- (20) *Jm | .k. fel Megjén Bechbe Nem twdom mjnt leszen | Nekem dolgom Az zrenj vrakkal* (Svetk. 1570)

¹³ Az angolban és a németben a kötőszónélküli feltételes mondat (*asyndetic conditional*) a poláris, eldöntendő kérdő mondatnak felel meg formáját tekintve, a feltételt és következményét tartalmazó tagmondatok közötti viszony pedig szemantikai-pragmatikaiként azonosítható („not syntactic but semantic-pragmatically, namely as an antecedent-consequent relationship”; grammatikalizációs megközelítésben Van den Nest 2010: 93–94; 100–101).

- (21) *nem irhattam job ualossított: hanem **Isten uissa jo egessegbe hosta**,
kegyelmednek beőueben megh irom* (Zr. 1638)

További, részletesebb tárgyalást igényelnek azok a változatok, amikor a mai használatban már inkább visszaszorult, nem aktív használatú határozói igeneves tagmondatok kapnak feltételes értelmet. Ennek azonosításához a közvetlen szöveggörnyezet és a tágabb szövegösszefüggés figyelembevételére egyaránt nagy szükség van, hiszen a határozói igeneveken sem a mód, sem a szám, sem a személy nem jelölt. Explicit vagy implicit alanyuk koreferens lehet a főmondat alanyával, így a további jellemzőket is a mindenkori mondatkörnyezetnek feleltethetjük meg. Noha a környező igealakok alapján elsősorban kijelentő módú, jelen és jövő idejű formáknak feleltethetők meg, nem példátlan az ettől eltérő formai eszközöket igénylő potenciális és az irreális feltétel sem.

A diskurzusbeli funkciókra, vagyis a feltételes mellékmondatok fajtáira rátérve jellemzően logikai összefüggést (ha-akkor viszonyt) mutat a (22)-es példa, amely reális feltételnek tekinthető ('ha elterjed – elromol teljességgel'):

- (22) *ne mennyen el hanem gyógyítsa, mert **el terjedvén jobban az seb el romol tellyességgel az lába*** (Bosz. 1. 1716)

A potenciális feltétel szintén a szöveggörnyezet által azonosítható: a *tudnám* és az *elbocsátanám* alapján az igeneves előzmény is 'ha látnám avagy érteném' formának feleltethető meg (az ezt követő *ha tudnám* kezdetű részlet az igeneves szerkezetektől független, annak értelmezését nem befolyásoló közbevetés):

- (23) *en nalamis nalam wagjon az emberseg | **latwan awagy ertwen ő kegjelmenek njawaljajath**, Ha tudnam hogi magam megh halokis, bezonj el boczatanam az eő kegjelme züksegere* (LobkP. 1632)

Az irreális feltétel sem példátlan igeneves megoldással kifejezve. Mai szemmel ez a leginkább meglepő változat, tekintve, hogy a legtöbb formai jelölést igénylő funkcióról van szó – azonban a szöveggörnyezetben megtalálható a tipikus *-t(t)* jeles múlt + *volna* segédige kapcsolata, így a *megértvén* 'ha megértettem volna' értelmű:

- (24) *[noha az Gyülésben semmi magános dolgom nem volt,] az kegyelmed kedveert szeretettel **be mentem volna** és az kegyelmed akarattyát megh értuén, ahoz accomodaltam volna magamat [...] de immár Akkor késeő **let volna** megh indulnom, **nemis érkeztem volna reá** az Gyülésre, és így nem lévén tudua nálom az kegyelmed bé menetele, az mulattatta el én velem az én oda menetelemetis* (Zr. 1652)

Mivel az elsősorban pragmatikai jelentésű, beszélői attitűdöt kifejező szerkezetek formailag kevésbé különíthetők el, ezeknél érdemes ígés szerkezeti

megfelelőket is példaként hozni. A 'ha egyszer' típusú feltételesség esetében jellemzően kérdő a főmondat, azonban ez nem törvényszerű:

(25a) *Mely ha úgy vagy, vagy élet vagy halál, már nem deprecálhatom, legyen Isten és Felséges Urunk akarajja* (Kár. 1723)

(25b) *de így lévén az dolog, legyen azé, az kinek kell, Isten nekem ne adja*
(Kár. 1723)

A jövőre vonatkozó feltétel szintén megtalálható igenévi változatban, közvetlenül érzékelhető benne az időviszonyítás is ('amikor' > 'ha'). Az összevetés szerint ilyenkor az igenév megfelelhet múlt idejű igealaknak, vagyis nem koreferens a főmondatbeli igeidővel:

(26a) *ha meg hozta kgd. azt, ezen lewel wiweõthül külje meg ennekem kgd*
(Tel. 1592)

(26b) *de kd miklos uramnak meg mutatuan vgian kd miklos vramtol mingiarast meg kulge* (Tel. 1594)

Az igeneves változatok esetében minden olyan szerkezetet ebbe a kategóriába soroltam, amelyben a leginkább érzékelhető az időviszonyítás a jövőre mutatas miatt, akkor is, ha használatában esetleg átfedést mutat például az udvariassági formulákkal – vagy formailag a reális feltétellel.

A modális – elsősorban beszélői vélekedést, valószínűséget, reménykedést stb. kifejező – feltétel igenévi párhuzamára már láttunk példát. Ez a fajta nem minden esetben mutat kapcsolatot az időviszonyítással, igeneves használatban sem (a 27b szövegrészlet például kevésbé adekvát 'amikor Isten hozzásegít' értelmezéssel):

(27a) *ha az úr Isten megtart, egy mesteremnek sem akarok hálaadatlan lennem* (Nád. 1568)

(27b) *hiszem Istent ű szent felségét, hogy megtanulom immár rövid nap hozzá segélvén ű fölsége* (Nád. 1568)

Itt érdemes megjegyezni, hogy a sorsra, Istenre bízott feltételesség mondatrészértékű formában is előfordul, ilyen az *Istennek segítségéből ~ akaratából, ~ kegyelméből* stb. A kifejezőeszközöket tekintve tehát legalább 3–4 változat megfigyelhető minden diskurzusfunkcióban – *ha* kötőszós, kötőszóval nem jelölt és határozói igeneves szerkezet, valamint (főként a reális és a potenciális feltételnél) a *holott* és az *amennyiben*; illetőleg a modális feltételre alkalmilag jellemző a szókapcsolatos (*segtségéből, akaratából* stb.) megoldás is.

A variációs kontextus egy további szempontja, hogy az egyes kifejező-eszközök szerinti változatok milyen arányokban fordulnak elő az egyes diskurzusfunkcióban – kimutatható-e valamiféle versengés az alternatív megoldások használatában. A kötőszóval nem jelölt feltételes tagmondatok, valamint a szűkebb használatú *holott* és az *amennyiben* kötőszós változatok esetében egyelőre nem áll rendelkezésre elég adat ahhoz, hogy ezt a kérdést érdemben felvethessük, így csak a *ha* kötőszós és a határozói igenévvel kifejezett változatok esetében van mód az összevetésre. Az eredmény táblázatos formában vethetjük össze, az változatok mellett a főbb forrásokat is elkülönítve. A jellemzőbb (20-30% fölötti arányban előforduló) diskurzusfunkciókat számok jelzik (1 = reális, 2 = potenciális, 3= irreális, 4 = 'ha egyszer', 5= jövőbeli, 6 = modális):

	Nád.	Tel.	Lobk.	Zr.	Kár.	Bark.	Peregr.	Bosz.
igeneves	5	6, 5, 4	5, 6, 4	5, 4, 6	5, 4, 6	5, 4	5, 6	1, 5,
kötőszós	1, 2	5, 2, 1	2, 5, 1	2, 5	5, 1, 2	2, 5	2, 1, 5	1, 3, 4

2. táblázat: A feltételes jelentéstartalom jellemző diskurzusbeli funkcióinak megoszlása.

Noha az arányok szerzőnként különböznek, összességében a *ha* kötőszós alárendelő változatok jellemző funkciói a potenciális, a jövőre vonatkozó és a reális feltétel. Az igeneves variánst tekintve ezek jellemzően 10% alatt vannak (ha egyáltalán előfordulnak; az irreális feltétel mindössze három forrásban jelenik meg). Többeknél kiemelkedő viszont igeneves megoldásként a jövőre vonatkozó feltétel, valamint jellemző a sorsra bízott (modális) és a 'ha egyszer' jelentésű nyomatékosító funkció. A Telegdy és a Zrínyi levelezésben e három fajta aránya közel azonos, míg például a Károlyi Sándor és a Barkóczy Krisztina levelekben kiugró (52% és 43%) a jövőre vonatkozó feltételesség. A tanúvallomásokban ugyanakkor a reális feltétel is jelentősebben van képviselve (bár az előzőeknél jóval kisebb adatszámról beszélhetünk).

A korpusz adatai alapján összességében a határozói igeneves szerkezeti változat leginkább a beszélői attitűdöt kifejező (pragmatikai jellegű) fajtákra jellemző, míg a kötőszós kapcsolódás majdhogynem kizárólagos olyankor, amikor a beszélő a feltétel bekövetkezését lehetségesnek tartja, vagy nem is nyilvánít róla véleményt. Az irreális feltétel szintén elsődlegesen a kötőszós tagmondatok sajátja, arányaiban azonban egyik vizsgált levelezésben (s a tanúvallomásokban) sem kiemelkedően gyakori.

A későbbi misszilisekben sem példátlanok – a jellegzetesen jövőre vonatkozó feltétel mellett (28–29) – a reális (30), valamint a nyomatékosító 'ha egyszer' jelentésű használatok (31–32):

(28) *az azóta való jövedelemből részt nem kívánnak, s azt megnyervén Isten hírével, csak álljunk contractusunk mellé*

(Csáky Kata levele Haller Jánosnak 1777)

- (29) *addig a kezem netalán bé nem gyógyulván, inkább akartam az érvágást azutánra halasztani* (Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak 1749)
- (30) [...] *oly bánatban vagyok, de kiváltképpen szegény feleségem, hogy nem hiszem meg is lábálja [=felgyógyul belőle]. Meg nem lábálván, mit csináljak, nem tudom* (Nagy Tamás levele Csáky Katának 1772)
- (31) *Sógoruram maga is kész volt volna elmenni. De már így lévén a dolog, késő is lenne a felmenetelük*
(Szentpéteri Katalin levele Ráday Gedeonnak 1763).
- (32) *Én ugyan mostan is elég bort küldhetnék mind a luczini kocsmára, mind Rimabányára, de így lévén más kocsmárost kellene fogadni Rimabányára* (Szentpéteri Katalin levele 1778)

A nyomatékositó, már tényszerű feltétel a 19. század során is használatos érvelő szövegekben, a retorikai lehetőséget kihasználva kérdő főmondatokkal:

- (33) *Mi szükség vala a kritikának ezen alkalmaztatására, élő poetáról lévén szó?* (1826, MTSzt)
- (34) *Ily nagy kegyelmes Isten gyermekei lévén, mért vagyunk mégis oly hanyagok az imádságra?* (1887, MTSzt)

Noha Szvorényi az elő- és utóidejűség kapcsán jegyzi meg, hogy a határozói igenév időnként felválthatja a mellékmondatot „tömöttebb szólás vagy változatosság okáért” (Szvorényi 1866: 322), úgy tűnik, a gyakorlatban a feltételeesség kifejezésekor megjelent ez a szempont akár a 19. század során is. A variánsok későbbi előfordulásainak és az igeneves szerkesztésmód visszaszorulásának részletesebb feltárása további kutatásokat igényel.

6. Változási tendenciák

A középmagyarban a sajátos jelentéstartalom esetében a kapcsolóelemek – a már tárgyalt alkalmilag megjelenő *holott* és a terjedő *amennyiben* (Haader 2003: 684) – mellett maga az alárendelő szerkezet is változhat: egyrészt a mondatrészkifejtéstől elszakadva a mellérendeléshez közelíthet (elsősorban a hasonlító vagy a következményes), másrészt a formát megtartva, de mondatrészértékűvé válhat a többletjelentés felszámolódásával (Haader 2008a: 84–85, 2017: 214, 219). A feltételes jelentéstartalmú alárendelés elsősorban a modális diskurzusfunkcióban, az udvariassági formulákban válik mondatrészértékűvé: „ha tetszik, szídj meg érte” (‘tetszésed szerint’) vagy a potenciális „ha lehet” (‘lehetőség szerint’) – ez utóbbira TMK-ban is több előfordulás található. Határozói igeneves változatban ezek nem jellemzőek (korpuszból adatolható *lehetvén* és *tetszván* okhatározói funkcióban fordult elő).

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy a formai változásra is van-e ilyenkor példa, vagyis a *szertint* egyes használataiban kimutatható-e a feltételesség nyoma. A TMK-s adatok alapján ilyenkor jellemzően nem a feltétel, hanem a mód fejeződik ki ilyen formában: *szívem szertint, kívánsága szertint, parancsolata szertint* ('ahogy parancsolja' stb.). A *szertint* tehát ebben az esetben nem működik variánsként, más a diskurzusbeli funkciója, mint a *ha* kötőszós vagy a határozói igeneves változatnak:

(35a) *Egieb arant mi mindenkor az Nagisagod kegyelmes akarattia es parancholattja zerent chelekezwnk, es mostis chelekettwnk uolna es wket. mögh fогtuk volna, ha birtokunk alat uolnanak* (Zr. 1650)

(35b) *ha parancholni fog kesk leszек szolgatra* (Zr. 1640)

(35c) *masbulys kegyelmed paranczolan attiafiussagossan kegyelmednek szeretetel zolgalok* (Zr. 1639)

A *szertint* és más mondatrésztértékű változatok (vö. *eljöттөdet szeretnөm* vs. *szeretnөm, ha eljöттөnl*) ebben az időszakban, de vélhetően a későbbiekben is inkább lehetőségek, mint ténylegesen aktívan használt és szabadon váltakozó megoldások, mivel a sajátos jelentéstartalom alapvetően a mellékmondatos formákban mutatkozik meg („a mellékmondatban egyszerűen több fér el”; Haader 2000: 518).

Érdeemes tehát kitérni arra, hogy az alternatív szerkezeti megoldások melyik változási tendenciába illeszkednek. Berrár Jolán az *esetén* névutó¹⁴ kategóriájában, feltételes határozóként említi az igeneves szerkezetek ilyen használatát (Berrár 1957: 106). Az, hogy a besorolás szófaji jellemzők alapján, vagy a szintaktikai viselkedés alapján értelmezhető, illetőleg hogy igazolható-e, további kutatásokat igényel. A határozói igeneves szerkezet az ó- és középmagyarban gyakran vesz fel igei kategóriákat: tagadható, független aspektusa van, gyakran van saját alanya is, ráadásul kötőszóval kapcsolódhat további tagmondatokhoz, a főmondat és az igeneves tagmondat bővítményei között pedig koreferencia lehet (vö. Gugán 2006: 69–72). Ezek a jellemzők a feltételes jelentéstartalom kifejezésekor is megfigyelhetők – a kötőszós kapcsolódás kivételével. Megfigyelhető például a saját alany explicit megjelenése – nemcsak a sorsra, Istenre bízott feltétel esetén, hanem a jövőben vélhetően bekövetkező eseményekkel kapcsolatban is:

(36) *Az téglavetők Károlyba mind betegek voltak. Az aratás elvégződvén, hozzáfognak* (Bark. 1708)

¹⁴ Az *esetén* ilyen használata túlmutat a TMK korszakhatárain (vö. *szükség' esetén igazgatásbeli rendeletek' kibocsáthatását tárgyazó hatalom*, 1841, MTSzt.)

- (37) *Szolga Biró Uramhoz el viszem meg romlott Gyermekeket, vagy is Héczej Uram bé jövőn meg mutatom* (Bosz. 2. 1728)

Jellemző emellett egyes főmondatbeli bővítmények megismétlése vagy koreferenciája, ami szintén a tagmondat önállóságát, kidolgozottságát jelzi:

- (38) *megh szolgálom kegyelmednek ezaránt valo jo akarattiat, es Isten eltétvén bennönket, miis azon leszönk, hogi mind kedveskedgiönk*
(LobkP. 1638)

Noha a központosítás maitól eltérő (ugyanakkor gyakran a forrásközlésekben rekonstruált) volta miatt a mondathatár és a tagmondathatár nem jelzi egyértelműen, az esetek egy részében önálló eseményként vagy állapotként megnevezve szerepel a feltétel az igeneves szerkezetekben is. Noha azt nem állíthatjuk, hogy ilyenkor a sajátos jelentéstartalom kifejezése mellérendelő értékben – vagy ahhoz közeledve – fejeződik ki, ez a változat mégis mutat kidolgozó tendenciát (ez megfelel a korszakra jellemző, gyakran a véges igés tagmondatoknak teljesen megfeleltethető igeneves használatnak; Varga 2015: 60–64).

Előfordul ugyanakkor kivételesen olyan *-va/-ve* képzős igeneves szerkezet, amely irreális feltételt fejez ki 'ha tudták volna', ez azonban beágyazott, mondatrésztértékű megfogalmazásnak 'ennek tudatában' felel meg, tehát érvényesül az előzővel ellentétes változási tendencia is:

- (39a) *mondják [...] hogy ők nem tudták, s tudva, edig Kassárul is lehozathattak volna* (Bark. 1708)

- (39b) *Nagy bajjal való utazástokat értem édes Fiam Sőregről írott leveledből. Ezt tudva jobb lett volna egyenesen menni*
(Szentpéteri Katalin levele ifjabb Ráday Gedeonnak 1769)

Az ilyen példák alapján felvethető, hogy a szinkrón, hagyományos leíró megközelítésben szervesetlen igenévnek nevezett elemek – *összevéve, egybevetve, szólva* stb. – a középmagyarban megfigyelhető szerkezeti alternatívának valamilyen továbbéléseként értelmezhetők-e. A szervesetlen igenevek egyik altípusa kapcsán, mely szerint az igenév „a mondott tartalom érvényességét szorítja meg”, Lengyel Klára megjegyzi, hogy „a határozói igenév feltételes jelentéselem hordozója is lehet” (Lengyel 1989: 188–190). A terminus azt fejezi ki ebben az esetben, hogy a határozói igenévnek (alkalmilag vagy szabályossá válva) nincs fölérendelt tagja a mondatban, noha a jelentéstartalma nem csökken (H. Molnár 1968: 63–64; Lengyel 1989: 189). Az elmaradó alaptagot valamilyen közlést, esetleg érzékelést kifejező elemként azonosítják.¹⁵ A jelenség másik jellemzője,

¹⁵ A definíció nem problémátlan voltát jelzi, hogy Horváth László az általa modális természetű elemnek nevezett igeneves szerkezeteit is szervesetlenként azonosítja, a következőképpen

hogy az igenév általános alannyal koreferens, általános alanyú igének feleltethető meg.

A TMK-ból feldolgozott feltételes értelmű igeneves szerkezetek a fenti kritériumoknak nem felelnek meg, így nem állnak közvetlen kapcsolatban a szervetlennek nevezett elemekkel – melyek valószínűleg a korszakra is kevésbé jellemzőek. A jelentést tekintve ez magyarázható azzal, hogy tipikusan cselekvést (vagy állapotot) kifejező igenevekről van szó, nem merül fel bennük a közlés vagy a beszédesemény hangsúlyozása. A struktúrát tekintve az előfordulások egy részében van fölérendelt tagja az igenévnek, más esetekben viszont az igenév önálló tagmondatértékben (annak megfeleltethető használatban) is előfordul. Emellett az általános alany sem jellemző a tárgyalt szerkezetekre. Noha valamiféle analógiás hatás nem zárható ki a szervetlen igenevek és a korábbi feltételes jelentéstartalmú igeneves tagmondatok között, formai és szerkezeti és pragmatikai szempontból egyaránt olyan különbségeket mutatnak, ami miatt közvetlen kapcsolat nem állapítható meg közöttük. A kérdés természetesen további kutatást igényel nem magánéleti nyelvhasználati anyagon is, emellett a szervetlen igenév történeti előzményeit szükséges lenne feltárni, s aszerint értelmezni újra a jelenség meghatározását.

7. Összefoglalás, kitekintés

A dolgozatban a feltételességet kifejező tagmondatváltozatokat vizsgáltam 16–18. századi magánéleti szövegek – tizenegy levelezés, valamint tanúvallomások – alapján. A középmagyar korszakban számos variánsa is lehetett a feltételes tagmondatnak, részben az azóta visszaszorult *holott* és az akkor épp terjedőben levő *amennyiben* kötőszók miatt, részben szerkezetileg is eltérő megoldások – kötőszóval nem jelölt kapcsolódás, valamint a korábbi szakirodalomban kevésbé tárgyalt *-ván/-vén* képzős igeneves szerkezetek – miatt. Ezekből a kötőszó nélküli kapcsolódást nem minden leírás veszi fel manapság, az igeneves szerkezet pedig jelentősen kiszorult a használatból, így nem is lehetett magától értetődő, hogy mennyire volt korábban kiterjedt használatú – forrásokban és funkcióit tekintve egyaránt. Ez utóbbi változatot tehát részletesen fel kellett tárni, ezzel is bemutatva a variációt.

A szerkezetileg különböző megoldások nem mutattak közvetlen strukturális rokonságot – szemantikai-pragmatikait igen, hiszen az alárendelő mondatok és a határozói igeneves szerkezetek esetében is alapvetően idő-viszonyításhoz kapcsolódik a feltételesség kialakulása. Használatuk a fővariánsnál (*ha* kötőszós mellékmondat) ritkább volt, jelentésük komplex, a szövegösszefüggés segítségével azonosítható, ezért is pragmatikai jelenségnek tekinthetők. Ennek megfelelő-

értelmezve az egyik példát: „az az Rőüideden *meg irvan* Hatt ök Zinten akorra mar uartak [...]” (1605) = ‘ha röviden megírjuk/ha az ember röviden megírja’ (Horváth 1991: 40). Ebben az esetben azonban a közlés kifejezése nem hiányzik (sőt redundáns is lenne egy ‘azt írhatjuk’ típusú kiegészítés), a *hát* pedig kötőszói értelemben is használatos, így nem is szükséges fölérendelt alaptagot feltételezni a szerkezetben.

en egyelőre nem adódott olyan grammatikai környezet, amely szerint egyik vagy másik változat kötelezően előtérbe kerülhet. Pragmatikai szempont lehet viszont az egyértelműsége törekvés (= kötőszós alárendelés), illetőleg a megfogalmazásbeli változatosság igénye (= kötőszóval nem jelölt vagy igeneves változat).

A határozói igeneves szerkezet – a *ha* kötőszós főváltozathoz és a kötőszóval nem jelölt ritkább variánshoz hasonlóan – megjelent a legtöbb diskurszusfunkcióban, ugyanakkor arányaiban jellemzőbbnek mutatkozott az elsősorban valamilyen beszélői vélekedést kifejező (nyomatékosító, jövőre vonatkozó, modális) funkciókban.

A variáció szerkezeti beágyazottsága mellett szükséges kitérni a változatok között választást esetleg befolyásoló nyelven kívüli tényezőkre, faktorokra is (Labov 1965: 93–95; Weinreich – Labov – Herzog 1968: 178–180, 185–186). Ez az elvárás elsősorban a folyamatban levő változások vizsgálatakor merül fel, amelyeket főként szociolingvisztikai interjúk szövegei alapján elemeznek – lehetőleg olyan változatokat is vizsgálva, amelyek köthetők valamilyen társadalmi csoportokhoz. Egy történeti, írott anyagon végzett vizsgálatban azonban a nyelven kívüli kontextus feltárása nem problémamentes (bár a magnószalagra rögzített interjúk esetében is felmerülnek bizonyos nehézségek e tekintetben, vö. Schneider 2002: 88–89), ráadásul közel sem magától értetődő, hogy az azóta nem aktív változatok valamelyike meghatározott csoporthoz vagy stílushoz tartozott-e.

Az itt vizsgált nyelvi anyag sok tekintetben nem kiegyensúlyozott: elsősorban nemesi levelekből áll – noha tanúvallomásokban sem példátlan egyik variáns sem –, így nem egyértelmű, hogy presztízsváltozatról beszélhetünk-e bármelyik esetben is (stigmatizáltságot pedig, standard még nem lévén, kevéssé valószínűsíthetünk). Az időbeliség szempontja szintén vet fel nehézségeket: egyes szerzőktől csak egy-egy évből, míg másoktól akár húsz évnyi forrásból maradtak fenn adatok. Az egyes megnyilatkozók (levélírók) nem egyformán vannak képviselve a forrásokban, így korlátozottan vonhatunk le következtetéseket azzal kapcsolatban, mennyire köthetők csoporthoz az alternatív megoldások.

Egyes variánsok nagyobb arányú előfordulása pedig inkább egyéni nyelvhasználati sajátosságnak mutatkozik meg: Esterházy Miklós 147 levelében legalább 52 alkalommal fordul elő az Istenre bízott feltétel kifejezése igeneves szerkezettel, ami kivételesen soknak tekinthető, ha hozzávesszük, hogy Károlyi Sándor 348 levelében „mindössze” 23 ilyen előfordulás szerepel – nála viszont a jövőre vonatkozó feltétel tekinthető kifejezetten jellemzőnek. Többeknél megjelentek ugyanakkor úgynevezett super tokenek, azaz egyazon megnyilatkozásban (levélben) előforduló többféle variáns, ami a variáció viszonylagos erősségét jelzi. Erre következtethetünk abból is, hogy a 18. század közepén-vége felé sem példátlanok akár az igeneves változatok sem, s a későbbi nyelvtanok is megjegyzik ezek használatát. Mindezen tényezők részletesebb leírása és a variánsok közötti választást befolyásoló lehetséges szerepük meghatározása

azonban további kutatásokat igényel, beleértve a levélírók szociolingvisztikai hátterének feltárását is.

Források

- Eszterházy Miklós levelei Nyári Krisztinához I.* Közli: Dr. Merényi Lajos. Történelmi Tár. Budapest, 1900, 16–60; 264–295.
- Horvát-kódex. Prédikációk és regulák Ráskay Lea keze írásával. 1522.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetésekkel és jegyzetekkel. Közzéteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Budapest, 1994. Régi Magyar Kódexek 17.
- Kemény János és Lónyai Anna levelezése.* Közli: Tóth Ernő. Történelmi Tár. Budapest, 1900, 161–218.
- „Minden örööm elegyes volt bánattal” *Csáky Kata levelezése.* Közreadja: Papp Klára. Debrecen, 2006.
- MTSZT = Magyar Történeti Szövegtár <http://www.nytud.hu/hhc/>
- „Semmi újságot írni nem tudok”: *Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése.* Közreadja: Berecz Ágnes. Balassi Kiadó, Budapest, 2016.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz <http://tmk.nytud.hu/>

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1988. A nyelvi változások mibenléte és jellegzetességei. *Magyar Nyelvőr* **112**: 385–397.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan.* Tankönyvkiadó. Budapest.
- Berrár Jolán 1977. Megjegyzések a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből.* Tankönyvkiadó. Budapest. 171–187.
- Cornips, Leonie – Gregersen, Frans 2016. The impact of Labov’s contribution to general linguistic theory. *Journal of Sociolinguistics* **20/4**: 498–524.
- Dékány Éva 2014. A nem véges alárendelés. Az igenevek története. In: É. Kiss Katalin (szerk.) *Magyar generatív történeti mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 177–238.
- Dömötör Adrienne 2003. Szinonim mondatszerkezetek és formai változatok. Vonatkozó mellékmondatos alárendelések és párhuzamaik hat korai bibliafordítás tükrében. *Magyar Nyelv* **99**: 448–466.
- Dubois, Sylvie – Sankoff, David 2001. The Variationist Approach toward Discourse Structural Effects and Socio-interactional Dynamics. In: Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.) *The Handbook of Discourse Analysis.* Blackwell Ltd. 282–303.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax. A functional-typological introduction.* Volume II. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia.
- Gugán Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A case study. *Acta Linguistica Hungarica* **49(1)**: 23–49.

- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **103**: 61–74.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.) – Rác Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/2. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
- Haader Lea 2000. Szemantikai többlettartalmat hordozó mellékmondatok: a sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 518–534.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* **125**: 354–370.
- Haader Lea 2003. Mondattan. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 667–690.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* **128**: 464–469.
- Haader Lea 2008a. Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.) *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 77–87.
- Haader Lea 2008b. A mellékmondatfajták és a szövegtípusok viszonyáról. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 251–259.
- Haader Lea 2017. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–225.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Henry, Alison 2002. Variation and Syntactic Theory. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd. Malden–Oxford–Carlton. 267–282.
- Hopper, Paul – Traugott, Elisabeth Closs 2003. Grammaticalization across clauses. In: *Grammaticalization*. Second Edition. Cambridge University Press. Cambridge. 175–212.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. *Nyelvtudományi Értekezések* 133.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.) – Rác Endre (szerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Akadémiai Kiadó. Budapest. 411–454.
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest. *Nyelvtudományi Értekezések* 10.

- Károly Sándor 1964. Adat és probléma szerepe a nyelvtörténetben és a nyelvleírásban. In: *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Nyelvtudományi Értekezések* 40. 166–173.
- Károly Sándor 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. *Nyelvtudományi Értekezések* 104. 41–53.
- É. Kiss Katalin 1998. A független alárendelés. Az alárendelő összetett mondat. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.) *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 127–155.
- König, Ekkehard – van der Auwera, Johan 1990. Adverbial participles, gerunds and absolute constructions in the languages of Europe. In: Bechert, Johannes – Bernini, Giuliano – Buridant, Claude (eds.) *Towards a Typology of European Languages*. Mouton De Gruyter. Berlin – New York. 337–356.
- Kroch, Antony 1989. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. *Language Variation and Change* 1: 199–244.
- Kroch, Antony 1994. Morphosyntactic Variation. Beals, K. et al. (eds.) *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory*. Chicago Linguistic Society. 180–201.
ftp://babel.ling.upenn.edu/facpapers/tony_kroch/papers/morphosyntax.pdf
- Labov, William 1965. On the mechanisms of linguistic change. In: Kreidler, Charles W. (ed.) *Report on the sixteenth annual round table meeting on linguistics and language studies*. Georgetown University Press. Washington. 91–115.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a typology of clause linkage. In: Haiman, J. – Thompson, S. A. (eds.) *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia. 181–225.
- Lengyel Klára 1989. Határozói igeneveink szófajváltásáról. In: Rácz Endre (szerk.) *Fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 181–217.
- Lengyel Klára 2000. Az igenevek. In: Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 223–251.
- Macaulay, Ronald 2002. Discourse Variation. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd. 283–305.
- D. Mátai Mária 2003. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 632–662.
- D. Mátai Mária 2011. *Magyar szófajtörténet*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Nyelvtudományi Értekezések 60.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.) Rácz Endre (szerk.) *A*

- magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 694–718.
- Pusztai Ferenc 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- Reintges, Chris H. 2009. Spontaneous syntactic change. In: Crisma, P. – Longobardi, G. (eds.) *Historical Syntax and Linguistic Theory*. Oxford University Press. Oxford. 41–57.
- Riedl Szende 1863. Magyar nyelvtan. Pfeifer. Pest.
- Schneider, Edgar W. 2002. Investigating Variation and Change in Written Documents. In: Chambers, Jack K. – Trudgill, Peter – Schilling-Estes, Natalie (eds.) *The Handbook of Language Variation and Change*. Blackwell Publishers Ltd. Malden–Oxford–Carlton. 67–96.
- Szvorényi József 1866. Magyar nyelvtan. Heckenast. Pest.
- Tagliamonte, Saly A. 2010. The linguistic variable. In: *Analysing Sociolinguistic Variation*. Cambridge University Press. Cambridge. 70–98.
- Tagliamonte, Saly A. 2016. Roots of Variationist Thinking. In: *Making Waves. The Story of Variationist Sociolinguistics*. Wiley-Blackwell. 74–87.
- Van den Nest, Daan 2010. Should conditionals be emergent ... Asyndetic Subordination in German and English as a Challenge to Grammaticalization Research. In: Van linden, An et al. *Formal Evidence in Grammaticalization Research*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam – Philadelphia. 93–136.
- Varga Mónika 2014. A határozói igenévi állítmány és ami körülötte van. In: Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina (szerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain – A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 29–48.
- Varga Mónika 2015. A határozói igenév és az igei állítmány viszonyáról boszorkányperekben. *Magyar Nyelv* 111: 54–67.
- Velcsov Mártonné 1957. Az *-n* igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1: 105–110.
- Velcsov Mártonné 1981. A határozói igeneveknek egy sajátos szerepe nyelvemlékeinkben. *Magyar Nyelv* 77: 308–315.
- Weinreich, Uriel – Labov, William – Herzog, Marvin I. 1968. Empirical Foundations for a Theory of Language Change. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.) *Directions for Historical Linguistics*. University of Texas Press. Austin. 95–195.

Varga Mónika

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

MTA Nyelvtudományi Intézet

varga.monika@nytud.mta.hu